

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

# ЗА СВОБОДУ

## УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

## РОЗДІЛ V

# САМОЗБЕРЕЖЕННЯ В КООРДИНАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ/АВТОРИТАРИЗМУ

### БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ В 1944–1989 РОКАХ

Переможний похід Радянської армії за німецькими військами, що відступали, означав для країн Центральної та Східної Європи настання нового комуністичного ладу та визначення нових кордонів з Радянським Союзом<sup>1</sup>. У Польщі східний кордон був встановлений по річках Буг та Сян, на що погодився підпорядкований Й. Сталіну Польський комітет національного визволення, який почав відігравати роль польського осередку влади в районах на захід від нової польсько-радянської границі.

Українці, що проживали на цих територіях, в нових умовах зайнялися організацією свого культурного і національного життя. Почали виникати українські громадянські комітети. Збережені документи свідчать про те, що такі комітети були засновані в Ярославі та Перемишлі. Останній під головуванням Михайла Вахнюка звернувся до Перемишльського старости 7 вересня 1944 р. з відозвою «про готовність лояльної співпраці для забезпечення мирного співіснування обох народів»<sup>2</sup>. Спроби легалізації на рубежі 1944/1945 рр. здійснили також українські культурно-освітні установи, що діяли до та під час війни. Джерела вказують на те, що в Перемишлі такі кроки намагалися зробити Український регіональний музей «Стривігор» (діяв від 1932 р.), Український інститут для дівчат (діяв з 1895 р.) та Товариство «Бурса св. Миколая». Зусилля виявилися безуспішними, оскільки влада в національній політиці прийняла концепцію перетворення Польщі в мононаціональну державу. Досягненню такої мети повинно було сприяти виселення національних меншин з Польщі, а наявні або нові національні інституції могли перешкодити реалізації цього наміру.

Розпочався процес створення українського шкільництва. 17 серпня 1944 р. до Кураторії шкільної ради Люблінського району була спрямована делегація українців Грубешівського повіту, що висловила прохання про відкриття нових українських шкіл. 21 серпня українці з Грубешова звернулися в тій самій справі. 27 серпня було подано петицію, підписану 230 особами з Грубешівщини, до управління освіти Польського комітету національного визволення. Вимоги були такими: відновлення роботи українських шкіл, продовження існування учительської семінарії в Грубешові, перетворення Торговельної та Кравецької шкіл в Грубешові у Торгово-виробничу гімназію та Кравецьку гімназію, створення загальної середньої школи в Грубешові, визнання кваліфікації українських вчителів та дозвіл вчителям після навчання за кордоном працювати в школах, призначення українського вчителя на

<sup>1</sup> Польська версія цього нарису була опублікована: Polska – Ukraina: dziedzictwo i współczesność / red.: R. Drozd, T. Sucharski. Słupsk, 2012. S. 111–132.

<sup>2</sup> Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. Dokumenty 1944–1945 / red. E. Misiło. Warszawa, 1996. S. 21–22, 26–27.

посаду інспектора українських шкіл, збереження української мови викладання у всіх школах, водночас обов'язкове вивчення польської мови як державної<sup>3</sup>.

Можна припустити, що схожі випадки траплялися і в інших районах. Наприклад, 20 серпня 1944 р. на зборах учителів української національності в Перемишлі було створено Український викладацький комітет, який мав зайнятися питанням відкриття українських шкіл, працевлаштуванням вчителів та заміщенням керівних посад<sup>4</sup>. На Лемківщині проблемами освіти займався Лемківський комітет робітників.

Спочатку центральну владу не цікавило питання освіти національних меншин, зокрема українців, оскільки вона займалася проблемою організації польського шкільництва. Певна регламентація цього питання була внесена постановою Міністерства освіти Польського комітету національного визволення від 5 вересня 1944 р., яка визначала принципи створення та функціонування українських шкіл<sup>5</sup>. Тим не менше, зважаючи на продовження акції депортації, наступного року українська освіта припинила своє існування.

Депортація українського населення до радянської України в 1944–1946 рр. поставила на перший план питання про їхнє перебування за поточним місцем проживання<sup>6</sup>. Про це висловилися обрані владою делегати від українців з Краківського, Люблінського та Ряшівського воєводств. 24 липня 1945 р. у Міністерстві державного управління вони заявили, що українці «не мають наміру залишати своїх земель і хочуть реалізувати всі права та нести повну відповідальність, пов'язану з належністю до Польської держави». Водночас вони вимагали для українського населення: забезпечення релігійних свобод, створення українських шкіл та доступ українців до всіх університетів, відновлення кооперативної діяльності та створення Українського кооперативного банку, впровадження земельної реформи та виділення землі переселеним українцям, скасування декрету про заборону продажу нерухомості українським населенням, гарантію амністії, згоду на заснування українських демократичних партій, можливість зайняття посад в адміністрації, зміни у ставленні до українського населення в Ряшівському воєводстві<sup>7</sup>.

Польська сторона не погодилася з цими вимогами, наполягаючи на негайній депортації українців<sup>8</sup>. Це був однозначний перехід польської влади у національній політиці до концепції створення мононаціональної Польщі. Сюди належала також і операція «Вісла» у 1947 р., коли було депортовано близько 150 тис. українців на західні та північні території<sup>9</sup>. Полковник Юліуш Хубнер, що відповідав за Корпус

<sup>3</sup> Repatriacja czy deportacja... S. 21–22.

<sup>4</sup> Meissner A. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce południowo-wschodniej w latach 1944–1945. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*. Rzeszów, 1998. S. 83–85.

<sup>5</sup> Repatriacja czy deportacja... S. 25–26.

<sup>6</sup> Див.: Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1946. Rzeszów, 2017; Syryk J. Trójkąt Bieszczadzki. Tysiąc dni i tysiąc nocy anarchii w powiecie leskim (1944–1947). Rzeszów, 2018; Syryk J. Przemoc i chaos. Powiat sanocki i okolice: sierpień 1944 – lipiec 1947 roku. Wrocław; Warszawa, 2020.

<sup>7</sup> Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). KC PPR. Sygn. 295/VII-158, Protokół z konferencji w MAP z udziałem przedstawicieli ludności ukraińskiej z 24 lipca 1945 r.

<sup>8</sup> Ibid.

<sup>9</sup> Див.: Pisuliński J. Akcja specjalna «Wisła». Rzeszów, 2020; Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Warszawa, 2014.

внутрішньої безпеки в штаті Оперативної групи «Вісла», визнав такі дії помилкою. В 1956 р. він заявив: «Ми зробили величезну помилку щодо українського населення, застосовуючи жорстокі репресії. Акція «W» стала остаточним результатом цієї помилки. Ми вважаємо нашу позицію щодо цих питань несправедливою та неслухною і такою, що не відповідає нашій ідеології. Але сама оцінка не виправдує наших жахливих помилок. Необхідною є повна реабілітація та усвідомлення того, що сталося. Критичну оцінку операції “W” я вважаю правильною»<sup>10</sup>.

Після депортації український народ не мав можливості організувати своє національне та релігійне життя і був заляканим. Влада навіть заборонила називати їх українцями. Не дивно, що в цій ситуації вони не висували своїх вимог. Можемо припускати, що головним постулатом стала вимога повернутися і зберегти богослужіння за греко-католицьким обрядом. Підтвердженням останнього є лист Президії воєводської національної ради в Кошаліні до Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії, в якому говорилось, що український народ вимагає від влади передачі церков і дозволу використовувати власний літургійний обряд<sup>11</sup>.

Безумовно, цій діяльності сприяло відкриття у Хшанові греко-католицької каплиці, яку збудував о. Мирослав Ріпецький, а також активізація інших греко-католицьких священників. Прикладом був о. Василь Гриник, який служив за греко-католицьким обрядом в Циганку, Битові та Квасові біля Славно<sup>12</sup>. 1949 р., після звільнення з концентраційного табору в Явожно, о. Омелан Камелюк почав вести богослужіння у Команчі<sup>13</sup>. Про складності в організації греко-католицьких літургій свідчить історія з села Бані Мазурські. У березні 1951 р. місцеві греко-католики намагалися отримати дозвіл на проведення власних богослужінь. У вересні 1951 р. було подано заяву до Управління у справах релігій, а 14 січня 1952 р. – до предстоятеля. Однак ці листи залишилися без відповіді. Лише після двох нагадувань від Управління (17 червня та 6 серпня) у серпні прибула комісія, яка погодилася надати греко-католикам церкву в сусідньому Гродзіску. 1 вересня це рішення було підтверджено Департаментом конфесій Польської об'єднаної робочої партії (ПОРП) у Венгожево. Віряни розпочали ремонт власним коштом, але 30 жовтня Департамент скасував це рішення, запропонувавши створити православну або римо-католицьку парафію. 3 листопада було подано звернення до прем'єр-міністра, але знову безрезультатно<sup>14</sup>.

<sup>10</sup> Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, MSW-I. Sygn. 9. Protokół z posiedzenia kolegium MSW odbytego w dniu 5 czerwca 1956 r. Szerzej: Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa: 2001. T. I. S. 127–129.

<sup>11</sup> Archiwum Państwowe w Koszalinie, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN). Sygn. 4625. Pismo Wydziału Społeczno-Administracyjnego PWRN w Koszalinie do KC PZPR na ręce tow. Zawadzkiego w sprawie ludności ukraińskiej z 12 lutego 1952 r.

<sup>12</sup> Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади. Варшава, 1995. С. 107–109; Hałagida I. Ukraińcy na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1947–1957. Warszawa, 2002. S. 91–96.

<sup>13</sup> Дзюбина С. І стверди діло рук наших. С. 108–109.

<sup>14</sup> Лаба П. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947–1960 роках: з архіву о. митрага Мирослава Ріпецького / уряд. В. П. Лаба. Львів, 1996. Dok. 64. Petycja grekokatolików z Bań Mazurskich do premiera w sprawie odprawiania nabożeństw grekokatolickich z 3 listopada 1952 r. S. 94–96.

У 1952 р. Політбюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії прийняло резолюцію щодо поліпшення становища українського населення та активізації політичної роботи серед українців, що стало результатом лібералізації національної політики в державі. Резолюція зобов'язувала місцеву владу сприяти розвитку культурно-освітнього життя українського народу. Одночасно було проголошено курс на боротьбу з Греко-Католицькою Церквою та підтримку лояльного православної духовенства. Однак непослідовне виконання цієї резолюції без участі українського населення не привело до реальних наслідків<sup>15</sup>.

Переломом став з'їзд засновників Українського соціально-культурного товариства, який відбувся у Варшаві 16–18 червня 1956 р., де було сформульовано вимоги до влади<sup>16</sup>. Остаточний перелік вимог, що складався з 12 пунктів, був представлений делегаціями Вроцлавського та Зелено-Гурського воєводств. Його можна вважати своєрідною програмою українців у Польщі того часу. Йшлося про:

- 1) дозвіл на добровільне повернення;
- 2) надання урядом матеріальної допомоги особам, що повернулися, у відбудові ферм та господарства;
- 3) запровадження обов'язкового викладання української мови в школах, де навчаються українські діти;
- 4) організацію загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання;
- 5) відновлення прав та свобод віросповідання згідно зі ст. 70 Конституції Польської Народної Республіки;
- 6) початок випуску щоденної газети українською мовою якомога швидше;
- 7) трансляцію програм українською мовою раз на тиждень на 1-й програмі Польського радіо;
- 8) надання можливості українцям навчатися в Українській РСР та організацію там таборів для українських дітей з Польщі;
- 9) увагу та опіку щодо студентів української філології Варшавського університету;
- 10) забезпечення на майбутніх виборах до сейму відповідної кількості депутатських мандатів пропорційно до кількості українців у Польщі;
- 11) систематичну роботу в засобах масової інформації для формування позитивного іміджу українських культурних товариств в польському суспільстві;
- 12) створення Головного управління українських культурних товариств, уповноваженого представляти та захищати інтереси українців в Польщі. Останній пункт стосувався радше з'їзду, ніж влади. Однак це мало вирішальне значення для майбутньої ролі таких товариств. Українці, на відміну від влади, вбачали в цьому захист своїх інтересів, а не пасивне виконання наказів партійних органів.

Українське населення, скориставшись лібералізацією соціального та політичного життя в Польщі, загалом вимагало справедливої оцінки акції «Вісла», скасування указу від 27 липня 1949 р. (позбавив українців майна, що належало їм до

<sup>15</sup> Archiwum Państwowe w Szczecinie, KW PZPR. Sygn. 36/XV/100. Uchwała BP KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmoczenia wśród niej pracy politycznej z 4 kwietnia 1952 r.; Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. W walce o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. S. 65–68.

<sup>16</sup> Див.: Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo-Społeczno-Kulturalne (1956–1990). Wrocław, 2008.

депортації), дозволу на проведення греко-католицьких богослужінь та забезпечення місць у сеймі<sup>17</sup>. 18 липня Головне управління українських культурних товариств подало до Секретаріату ЦК ПОРП та прем'єр-міністра Юзефа Циранкевича вимоги, сформовані на з'їзді 16–18 червня. У супровідному листі також було висловлено прохання про зустріч з метою обговорення «всіх питань, що стосуються українського населення»<sup>18</sup>. Однак зустріч не відбулася. 4 листопада 1956 р. учасники конференції Українського соціально-культурного товариства у Вроцлаві надіслали лист до Політичного бюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, в якому вимагали визнання акції «Вісла» 1947 р. актом депортації, здійсненим за принципом колективної відповідальності, що «несумісний з ленінськими принципами національної політики». Також йшлося про дозвіл українським сім'ям повернутися, про забезпечення таким родинам матеріальної допомоги, про реалізацію гарантованого конституцією права на віросповідання, зокрема про греко-католицький обряд, та включення українського представництва у сейм, раду міністрів та національні ради всіх рівнів<sup>19</sup>. 14 грудня 1956 р. делегація від українського населення з Вроцлавського воєводства на зустрічі з секретарем Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії Єжи Альбрехтом письмово представила свої вимоги з проханням передати їх Владиславу Гомулці<sup>20</sup>.

Другий розширений пленум Головного управління українських культурних товариств у Зеленій Гурі відбувся 30 грудня 1956 р. Його учасники вимагали від влади змінити указ від 27 липня 1949 р. так, щоб дати можливість українцям повернутися на батьківщину. Вони мотивували це тим, що збільшення чисельності українського населення на західних територіях не дозволяє проводити ефективну культурно-освітню діяльність, перешкоджає викладанню рідної мови, створює широкі можливості для дискримінації з боку «шовіністичних та хуліганських елементів серед польського населення», що стримувало соціальну та економічну активність українців в Польщі. Також було підмічено, що повернення до попереднього місця проживання забезпечить повну господарську експлуатацію цих земель та підвищить фінансовий вклад в економіку держави<sup>21</sup>. Ці вимоги були включені до петиції українських виборців із Зеленогірського воєводства до депутатів від січня 1957 р. Окрім цього, вони наполягали, щоб: землю, яка раніше належала українцям на південному сході Польщі, не включали до закону про вільний обіг землі; забезпечили фінансову допомогу для тих, хто повертається; можна було вільно проводити релігійні богослужіння за греко-католицьким обрядом; знизили вікову межу для вивчення рідної мови у школах до шести років; надавали фінансову та консультаційну допомогу для відбудови українського культурно-освітнього життя

<sup>17</sup> Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. *Zeszyty Naukowe INP*. 1989. Nr 16. S. 136.

<sup>18</sup> Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (dalej – AZUwP), Zarząd Główny UTSK. Pismo ZG UTSK do Sekretariatu KC PZPR oraz premiera J. Cyrankiewicza z 18 lipca 1956 r.

<sup>19</sup> Наше слово. 1956. 11 листопада; 25 листопада.

<sup>20</sup> AAN, KC PZPR. Sygn. 237/XIV-97. Pismo A. Sława do Sekretariatu KC PZPR w sprawie spotkania delegacji ludności ukraińskiej z województwa wrocławskiego z tow. Albrechtem z 15 grudnia 1956 r.

<sup>21</sup> Наше слово. 1957. 24 лютого.

та створення українського професійного театру; гарантували реабілітацію невинно переслідуваних та ув'язнених людей<sup>22</sup>.

Своєю чергою воєводська конференція Українського суспільно-культурного товариства в Ольштині в резолюції від 10 січня 1957 р. вимагала: скасування декрету від 27 липня 1949 р.; повернення до власних господарств (за словами респондентів, близько 90 % українців були готові це зробити); покарання за дискримінаційні заяви польської громади; відкриття греко-католицьких парафій у повітах, в яких проживає група українців чисельністю понад 1 000 осіб; виплату компенсації збитків, завданих під час депортації, за винятком майна, що збереглося; створення в кожному повіті Ольштинського воєводства комісії з перевірки умов життя українського населення; скасування всіх дискримінаційних окреслень щодо українців (акція «В», бандерівці та ін.) та перегляд справ осіб, які несуть кримінальну відповідальність за свою діяльність в УПА, реабілітація всіх несправедливо покараних; ознайомлення польської громади через засоби масової інформації з темами, пов'язаними з життям українського населення та діяльністю Українського соціально-культурного товариства; щотижневі українські ефіри на радіо; виділення відповідного приміщення для Головного управління українських культурних товариств; започаткування викладання рідної мови відповідно до побажань місцевих українців; підвищення рівня викладання української мови в загальноосвітній школі міста Бартошиці; збільшення бюджету Головного управління українських культурних товариств з можливістю найму більшої кількості штатних працівників; скликання сесії Президії національних рад у справі українського народу; збільшення кількості українських кандидатів на майбутніх виборах до національних рад<sup>23</sup>.

Схожі вимоги надходили масово, а дії товариств національних меншин ставали все більш незалежними. Зважаючи на це, очевидно виявилася необхідність створення окремого органу, що зміг би координувати дії влади щодо народів у меншості та їхніх товариств. У січні 1957 р. було створено Комітет з питань національностей Польської об'єднаної робочої партії. До його складу входили представники Центрального комітету ПОРП, Міністерства внутрішніх справ та товариств національних меншин. Подібні комітети були створені в Білостоці, Любліні, Ряшеві, Ольштині, Гданську, Кошаліні, Щецині, Зеленій Гурі, Вроцлаві та Кракові<sup>24</sup>.

Однак з часом роль комітетів обмежилася до проведення партійної лінії в національній політиці, а низові ініціативи фактично були заблоковані. У лютому 1957 р. Президія Головного управління українських культурних товариств підготувала для Центрального комітету ПОРП з національних справ заяву, в якій було постульовано:

- визначення позиції Політичного бюро Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії щодо реабілітації частини населення, яка не мала прямого стосунку до діяльності УПА;
- створення центральної партійно-урядової комісії за участю представників українських культурних товариств з метою розробки плану повернення

<sup>22</sup> Там само. 10 березня.

<sup>23</sup> Там само. 24 лютого.

<sup>24</sup> AAN, KC PZPR. Sygn. 237/XIV-137. Pismo Biura Sekretariatu KC PZPR w sprawie powołania Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych z 2 lutego 1957 r.



- українського населення до колишніх місць проживання та представлення пропозицій щодо скасування декрету від 1949 р.;
- припинення самовільного та незаконного знищення незаселених будівель, на які можуть претендувати українці після повернення;
  - передачу права власності на господарство особам, які не отримали компенсації за вилучене майно;
  - заборону видачі свідоцтв права власності на незаселені приміщення і дозвіл на повернення їх колишнім власникам;
  - перегляд актів про присвоєння одному користувачеві 2–3 колишніх українських господарств та повернення об'єктів колишнім власникам;
  - надання позик на будівництво господарських будівель та виділення вільної землі з Державного земельного фонду тим українцям, які вже повернулися або бажають повернутися;
  - переведення учительської семінарії для української молоді з Бартошиць до Перемишля;
  - повернення української нерухомості в Перемишлі;
  - створення середніх шкіл з інтернатами у Перемишлі, Легниці та Кошаліні;
  - створення мандрівного українського театру;
  - організацію поїздок для українських дітей та молоді в Українській РСР під час літніх канікул;
  - видання соціально-літературного щомісячника з додатком для дітей та молоді;
  - дозвіл на проведення греко-католицьких богослужінь;
  - забезпечення роз'яснювальної роботи серед польського та українського населення та послідовної боротьби з польським та українським націоналізмом;
  - висвітлення національних питань у виданнях «Трибуни народу» та в інших центральних журналах;
  - швидку реакцію на факти дискримінації українського населення в Польщі<sup>25</sup>.

З вимогами до польської влади надалі виступали місцеві організації українських культурних товариств. 11 лютого на розширеному пленарному засіданні Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві була прийнята декларація, яку через два тижні передали до Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії. У ній містилося прохання до В. Гомулки про розгляд та зайняття твердої позиції щодо вимог українського населення, оскільки: «відсутність твердої позиції та конкретних кроків до усунення шкоди, заподіяної українському населенню в минулий період, викликає обурення, яке може спричинити небажані наслідки для українського населення». Декларація також звертала увагу на той факт, що «на сьогодні не було відповідей на постанови та листи, адресовані ЦК. Діяльність Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві фактично заблокована, оскільки досі Центральний комітет і влада не виявили доброї волі, а це є основою для вирішення нагальних проблем українського населення, і тому немає інструментів для вирішення наявної, дедалі складнішої ситуації». Водночас у декларації згадувалося, що без відповіді залишилися листи

<sup>25</sup> ААН, КС PZPR. Sygn. 237/XIV-146. Notatka Prezydium ZG UTSK dla Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych w sprawie sytuacji wśród ludności ukraińskiej z lutego 1957 r.



про оцінку операції «W», скасування декрету від 27 липня 1949 р., пропорційне представництво українського населення в сеймі, легалізацію Греко-Католицької Церкви та повернення населення до колишніх місць проживання<sup>26</sup>.

З вищевикладеного випливає, що основною вимогою, яку висував український народ до влади, було дозволити йому повернутися до своїх домівок. Тиск населення був настільки сильним, що питання повернення стало пріоритетним для керівництва українських культурних товариств. Хвиля повернень була такою значною, що Міністерство внутрішніх справ запідозрило переїзд до Польщі українських націоналістів, особливо тих, хто звільнений з місць позбавлення волі внаслідок амністії членів УПА. На них було покладено відповідальність за залякування польського населення, спричинене масовою розсилкою листів до Ряшівського воєводства з повідомленнями про їхнє повернення<sup>27</sup>.

У квітні 1957 р. Секретаріат Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії прийняв резолюцію щодо посилення контролю над українцями на західних та північних територіях та врегулювання повернення окремих осіб та груп. Це рішення було спрямоване на те, щоб затримати українське населення у західних та північних районах Польщі. Тому, з одного боку, треба було обмежити повернення, з іншого – надати матеріальну допомогу й підтримати культурний та освітній розвиток українців на місцях поточного проживання, аби переїзд втратив особливу значущість<sup>28</sup>. Проти такого вирішення проблеми виступила українська сторона, тим більше, що 30 квітня 1957 р. була створена так звана комісія Ткачова (від прізвища уповноваженого уряду), яка мала на меті перевірити можливість повернення українців і обмежити їхнє переселення<sup>29</sup>.

Остаточне вирішення питання про повернення прийняли 12 березня 1958 р., коли сейм ухвалив закон про продаж державної сільськогосподарської нерухомості, впорядкування деяких питань, пов'язаних з реформою землі та сільськогосподарського поселення. Відповідно до нього особи, господарства яких переходили до державної скарбниці, могли повернути їх лише шляхом придбання. Це стосувалось і колишніх власників, які не отримували компенсації. Головне управління українських культурних товариств зверталось до сейму та ЦК ПОРП з проханням переглянути такі кроки, але зусилля виявилися марними. Загалом, за даними комісії Ткачова, з 1 квітня 1957 р. до 1 липня 1958 р. на колишні місця проживання повернулось 4 949 сімей (близько 20 000 осіб), з них 3 860 у Люблінське воєводство (у Бялу-Підляську – 1 940 сімей, Влодаву – 1 320, Парчув – 365, в інші – 235 сімей), до Ряшева – 1 089 сімей (до Горлиці – 350 сімей, в Устрики – 170, Лісько – 110, Сянок – 65, Любачів – 120, інші повіти – 274 сім'ї)<sup>30</sup>.

<sup>26</sup> Ibid. Deklaracja poszerzonego plenum ZW UTSK we Wrocławiu w sprawie postulatów ludności ukraińskiej z 11 lutego 1957 r.

<sup>27</sup> AMSWiA. Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 217. Notatka Gabinetu przewodniczącego Wydziału Informacyjno-Sprawozdawczego dotycząca nastrojów wśród ludności ukraińskiej z 25 sierpnia 1956 r.

<sup>28</sup> APS, KW PZPR. Sygn. 1245. Uchwała Sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL z kwietnia 1957 r.

<sup>29</sup> Zabrowarny S. Geneza i początki... S. 140–141.

<sup>30</sup> Наше слово. 1958. 20 липня.

Як уже зазначалося, відлига 1956 р. дала можливість українцям підняти питання Греко-Католицької Церкви. 14 листопада 1956 р. о. Б. Гриник вручив предстоятелю звернення греко-католицького духовенства в Польщі, в якому від імені вірних висловив прохання про відновлення Греко-Католицької Церкви; розширення мережі церков на територіях, заселених греко-католиками, і допуск греко-католицького духовенства до собору в Перемишлі та церков у Кракові, Сяноці, Ярославі, Любачеві та Криниці; порушення греко-католицького питання під час переговорів між єпископатом та урядом<sup>31</sup>.

Отець Б. Гриник та о. М. Ріпецький 29 листопада 1956 р. передали предстоятелю ще один лист, в якому згадані вище постулати були знову висунуті, щоби більше, в ньому вимагали: повернення конфіскованого майна Греко-Католицькій Церкві, виплату компенсації за зруйновані церкви, реституцію Перемишльської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини, передачу греко-католикам вільних церков на західних та північних територіях, дозвіл на греко-католицькі богослужіння у римо-католицьких храмах<sup>32</sup>. Однак і це звернення залишилося без відповіді.

Влада була далекою від ідеї підтримки Греко-Католицької Церкви в Польщі. Політики мотивували своє налаштування політичними та економічними причинами. Польща була єдиною соціалістичною країною, в якій релігія не була офіційно або фактично забороненою. В СРСР греко-католицький обряд ліквідували 1946 р., в Румунії – 1949 р., а в Чехословаччині – 1950 р. Тому влада вважала, що «дозвіл греко-католицького обряду в Польщі означатиме створення єдиного організованого і легального греко-католицького центру в Європі [Центрально-Східній – Р. Д.], який підтримуватиме Ватикан. Цей факт матиме великий вплив на релігійну ситуацію та настрої греко-католиків в СРСР, Чехословаччині та Румунії»<sup>33</sup>. Побоювання викликало і те, що відновлення Греко-Католицької Церкви спричинить не лише необхідність повернення арештованого майна, але й оплату еквівалентну вартості зруйнованих будівель. Попри це, очевидною була потреба ліквідації «релігійного підпілля», тому влада була змушена піти на деякі поступки<sup>34</sup>. 14 березня 1957 р. предстоятель повідомив о. Б. Гриника та о. М. Денька про те, що уряд погодився відкрити невелику кількість греко-католицьких храмів на західних та північних територіях Польщі, але виступає проти реституції Греко-Католицької Церкви<sup>35</sup>. Скориставшись цією можливістю, греко-католицьке духовенство почало створювати власні інституції не лише на «нових» землях, а й на «давніх».

Створення Головного управління українських культурних товариств дало можливість українському населенню покращити рівень освіти та вести культурну діяльність. У 1957/58 навчальному році діяли три початкові школи (83 учні), серед них один інтернат, а наступного року – шість (218 учнів), серед них два інтернати. У 1959/1960 навчальному році ці школи відвідували 236 учнів. У 1956/57

<sup>31</sup> Дзюбина С. І стверди діло рук наших. S. 258–260.

<sup>32</sup> AAN, Ud/sW. Sygn. 30/613. Petycja duchowieństwa greckokatolickiego złożona na ręce prymasa z 29 listopada 1956 r.

<sup>33</sup> AAN, Ud/sW. Sygn. 131/284. Informacja dotycząca zagadnienia greckokatolickiego z 3 stycznia 1957 r.

<sup>34</sup> Ibid.

<sup>35</sup> Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії Греко-католицької Церкви в Польщі (1945–1985). *Зустрічі*. Варшава, 1990. Ч. 5–6. С. 24–25.

навчальному році в загальноосвітній школі м. Бартошице було створено перший клас (53 учні). У наступному році вже існували чотири загальноосвітні школи (290 учнів), включаючи Центр підготовки вчителів у Щецині. У 1959/60 навчальному році кількість осіб, які відвідували загальноосвітні школи, зросла до 298. Що стосується вищої освіти, то в 1959/60 навчальному році шість студентів вивчали українську філологію в Київському університеті та 18 осіб у Варшавському університеті. Однак переважна більшість українських дітей вивчала рідну мову в навчальних пунктах. Їхня кількість систематично збільшувалася. У 1956/57 навчальному році 117 пунктів відвідувало 1 308 учнів. У наступному році пунктів стало 151 (2 359 учнів), у 1958/59 – 183 (2 781 особа), а в 1959/60 – 210 пунктів на 2 958 учнів<sup>36</sup>. Що стосується мистецького руху, то в 1959 р. функціонувало 26 хороших колективів, 15 драматичних, 15 музичних та 6 танцювальних. Важливу роль у культурному та освітньому житті українців відіграв тижневик «Наше слово» та програми українського радіо, які двічі на тиждень транслювали на радіостанціях Кошаліна, Ольштина, Ряшева та Любліна<sup>37</sup>.

Бажання повернутися та прагнення більшої свободи для культурно-освітньої діяльності влада розглядала як вияв «українського націоналізму». Показовими в цьому контексті були слова заступника міністра внутрішніх справ Зигфрида Шнека, присутнього на II з'їзді Головного управління українських культурних товариств у 1960 р. Він не тільки звинувачував членів з'їзду в націоналізмі, але й вказував на те, в якому напрямку організація має розвиватися далі: «Чому, товариші? – він питає з трибуни, – чому в частині вашого активу є якась дивна анестезія щодо проблеми українського націоналізму? Чи польські націоналісти – ваш єдиний ворог? Ми вважаємо, – продовжив він, – що головним завданням партій та державних органів у галузі інтернаціоналістської освіти трудящих мас є боротьба з націоналізмом найбільшої нації, польської нації, і ми послідовно її реалізуємо. Ви, товариші делегати, в українських націоналістах повинні бачити проклятих, жалюгідних ворогів українського народу ..., ви повинні зіткнутися з правдою і говорити не лише про досягнення, не тільки скаржитися на прояви польського націоналізму, але й побачити ворога на власному подвір'ї та очистити його від сміття залізною мітлою. Це невід'ємна умова успішної та відповідальної роботи вашої організації в інтересах та на благо української меншини в Польщі»<sup>38</sup>.

Ухвала з'їзду зобов'язала Головне управління до:

1) залучення всієї організації до загальнодержавних завдань, налагодження тіснішої співпраці з польськими освітніми організаціями та товариствами національних меншин;

2) надання більшої допомоги місцевим осередкам організації;

3) збільшення на місцях по змозі кількості штатних працівників;

4) створення шкіл та навчальних пунктів з українською мовою;

<sup>36</sup> AZUwP, ZG UTSK. Sprawozdanie ZG UTSK dotyczące szkolnictwa ukraińskiego za lata 1956–1960 [b.d.].

<sup>37</sup> Zabrowary S. Geneza i początki... S. 153–154.

<sup>38</sup> Наше слово. 1960. 31 січня.

- 5) подання вимог до Міністерства освіти про збільшення кількості українських учителів, до Кураторії про опрацювання спеціальних навчальних планів для українських шкіл, перенесення загальноосвітньої школи зі Злоторії до Легниці;
- 6) введення заходів щодо підвищення рівня освіти та культури серед українців;
- 7) надання навчальної та фінансової допомоги наявним та новим мистецьким колективам;
- 8) організації українського театрального колективу в Державному театрі в Ольштині;
- 9) сприяння розвитку видавничої діяльності;
- 10) вжиття заходів щодо розширення українського радіомовлення, кінопоказу та продажу грамплатівок;
- 11) підвищення інтересу преси та радіо до питань української національної меншини;
- 12) звернення до відповідних установ щодо організації колоній в Україні;
- 13) поглиблення співпраці і культурних зв'язків з Українською РСР;
- 14) піклування про розвиток культури регіональних груп, особливо лемків;
- 15) вжиття всіх заходів для запобігання подальшому руйнуванню пам'яток української культури, особливо колишнього греко-католицького собору в Перемишлі.

Редакція «Нашого слова» була зобов'язана встановити тісніші контакти з населенням на місцях, проводити зустрічі з читачами, організовуючи зустрічі кореспондентів, а також сприяти виходу «Світанку» як незалежної дитячої газети щотижня з метою виховування української громади «в дусі пролетарського інтернаціоналізму»<sup>39</sup>.

Помітно, що вимоги 1960 р. відрізнялись за своїм характером від поданих чотирма роками раніше і майже виключно стосувались культурно-освітніх питань. Крім того, їх адресували до Головного управління та редакції «Наше слово», а не до влади. Після II з'їзду Українське суспільно-культурне товариство стало типовою культурно-освітньою організацією, «поясом передачі» ідеології та програми партії українському населенню. Це було відображено в резолюції III з'їзду товариства в 1963 р.: «Особливим досягненням організації за останні роки є, крім зростання зв'язків із суспільством, використання резолюції 13-го пленарного засідання Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії, яка, своєю чергою, знайшла відображення у резолюції 6-го пленуму Ради директорів та послідовній популяризації цих ідей на сторінках «Нашого Слова». Підкреслюючи обґрунтованість резолюції 6-го пленуму щодо «ідеологічної та виховної роботи і боротьби із відсталими націоналістичними поглядами», 3-й з'їзд зобов'язує нове Головне управління та редакцію «Нового Слова» надалі працювати над вихованням в дусі соціалізму». Також на місцеві культурні товариства покладалося виконання певних завдань:

- 1) збільшення кількості гуртків та членів;
- 2) активізація діяльності наявних гуртків, повітових та воєводських колегій;
- 3) залучення до роботи української інтелігенції, особливо вчителів;
- 4) базування діяльності на конкретних робочих планах;
- 5) збільшення кількості читачів «Нашого Слова» до 8–10 тисяч;

<sup>39</sup> Наше слово. 1960. 24 січня.

- 6) розвиток різних форм культурно-освітньої діяльності, особливо лекцій;
- 7) стимулювання діяльності наявних мистецьких колективів та докладання зусиль для організації нових;
- 8) надання допомоги кураторським установам та інспекціям освіти, а також батькам в організації викладання української мови;
- 9) сприяння приєднанню українського населення в селах до сільськогосподарських гуртків;
- 10) популяризація досягнень радянської України;
- 11) вшанування 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка<sup>40</sup>.

Подібний характер мала резолюція наступного з'їзду Головного управління українських культурних товариств у 1967 р. У вимогах йшлося про:

- 1) збільшення кількості членів та розширення діяльності;
- 2) урізноманітнення форм культурно-освітньої роботи;
- 3) налагодження роботи зі створення професійного сценічного колективу;
- 4) розширення видавничої діяльності та життя заходів для створення видавництва для національних меншин у Польщі;
- 5) призначення комісії при Головному управлінні для збору та каталогізації пам'яток української культури та відкриття регіонального українського музею в Барно;
- 6) трансляція українських програм на Польському радіо;
- 7) зацікавлення українською тематикою ЗМІ;
- 8) звернення до Міністерства освіти щодо внесення змін до положення про організацію пунктів викладання української мови, розширення загальноосвітньої школи в Легниці;
- 9) зміцнення культурних контактів з українськими організаціями в Україні, Чехословаччині та Югославії;
- 10) організація поїздок в Україну для шкільної молоді;
- 11) організація літніх таборів для дітей та молоді на території Польщі у поєднанні з вивченням української мови<sup>41</sup>.

Варті уваги вимоги 1960-х років, які стосувалися активізації Греко-Католицької Церкви в Польщі. Поштовхом до їх актуалізації стало звільнення митрополита Йосифа Сліпого після 18 років заслання в Сибірі та прибуття до Ватикану в 1963 р. глави греко-католиків. Серед українців відродилися надії на легалізацію свого обряду і пов'язану з нею хіротонію єпископа. 22 травня о. Василь Гриник звернувся до греко-католицького єпископа Івана Бучка, який перебував у Ватикані, з проханням вплинути на кардинала Стефана Вишинського, аби знову підняти у переговорах із владою питання відновлення уніатської церкви в Польщі<sup>42</sup>. 3 жовтня Мирослав Ріпецький заявив, що Святий Престол зацікавлений у висвяченні на єпископа<sup>43</sup>. Того ж місяця (28 жовтня) від імені духовенства та вірян він подав клопотання до

<sup>40</sup> AZUwP, ZG UTSK. Uchwała III zjazdu UTSK z 29 grudnia 1963 r. (не упорядковано).

<sup>41</sup> Ibid. Uchwała IV zjazdu UTSK z 10 grudnia 1967 r.

<sup>42</sup> AAN. Urząd do Spraw Wyznań (dalej – Uds.W). Sygn. 75/40, List Ks. B. Hrynyka do bpa 1. Buczka z 22 maja 1963 r.

<sup>43</sup> Ibid. Sygn. 69/42, Notatka Aleksandra Wolowicza z rozmowy przeprowadzonej z ks. M. Ripeckim z 3 października 1963 r.

прем'єр-міністра про легалізацію Греко-Католицької Церкви<sup>44</sup>. Тоді ж на адресу влади почали надходити листи греко-католиків, які вимагали дозволу на створення незалежних парафій. Проте всі вони були відхилені<sup>45</sup>.

Отець М. Ріпецький 28 листопада 1964 р. звернувся до голови Державної ради Едварда Очаба з проханням провести зустріч для обговорення питань, що турбують греко-католиків<sup>46</sup>. Оскільки відповіді він не отримав, 20 травня 1965 р. від імені вірян надіслав лист, в якому просив згоди на легалізацію Греко-Католицької Церкви в Польщі та висвячення на єпископа о. В. Гриника<sup>47</sup>. Лист не було розглянуто, оскільки: «священник не має законного права представляти інтереси греко-католицької релігії в Польській Народній Республіці, і він не є ані статутним, ані позастатутним представником в цьому питанні»<sup>48</sup>. Влада також відмовила у висвяченні о. В. Гриника, побоюючись можливості тісніших контактів з уніатськими ієрархами на Заході<sup>49</sup>.

Прохання про легалізацію Греко-Католицької Церкви також були скеровані до предстоятеля. 20 травня 1965 р. о. М. Ріпецький попросив призначити о. В. Гриника як ординатора для греко-католиків, тоді як 3 вересня група з семи священнослужителів подала петицію до кардинала Вишинського щодо легалізації Уніатської Церкви. У супровідному листі о. М. Ріпецький запропонував на єпископа священників В. Гриника або М. Денька<sup>50</sup>. Однак ці спроби не мали успіху. 8 вересня 1967 р. предстоятель призначив отця В. Гриника своїм генеральним вікарієм для вірян греко-католицького обряду.

Політична ситуація після березня 1968 р. та підготовка до наступного з'їзду Польської об'єднаної робітничої партії сприяли черговому висуненню «націоналістичних» вимог з боку української меншини. 24 жовтня 1968 р. партійна група при Головному управлінні у Вроцлаві розробила «Висновки і вимоги Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві і його партійної групи у світлі тез V з'їзду ПОРП». У тексті йшлося про поширення української культури, задоволення потреб населення в галузі української освіти, посилення відповідної пропагандистської та просвітницької роботи серед польського суспільства, особливо в польсько-українських середовищах, демонстрацію участі українського населення у боротьбі з нацистами, встановлення більш тісних контактів між українською молоддю та однолітками з радянської України, збільшення кількості представників українського населення в національних радах усіх рівнів, надання різноманітної допомоги у культурно-освітній діяльності та створенні професійного

<sup>44</sup> Ibid. sygn. 75/40, Petycja grekokatolików do premiera w sprawie legalizacji Kościoła greckokatolickiego z 28 października 1963 r.

<sup>45</sup> Ibid. Sygn. 69/42, Informacja PWRN w Koszalinie do Uds.W dotycząca wyznania greckokatolickiego z 13 marca 1965 r.

<sup>46</sup> Лаба П. Документи до історії... Док. 191, List ks. M. Ripeckiego do przewodniczącego Rady Państwa z 28 listopada 1964 r. S. 253.

<sup>47</sup> AAN, Uds.W. Sygn. 69/42, Petycja ks. M. Ripeckiego do przewodniczącego Rady Państwa E. Ochaba w sprawie legalizacji Kościoła greckokatolickiego w Polsce z 20 maja 1965 r.

<sup>48</sup> Ibid. Pismo Uds.W do ks. M. Ripeckiego w sprawie jego petycji do Rady Państwa z 24 czerwca 1965 r.

<sup>49</sup> Ibid. Pismo przewodnie PWRN w Gdańsku do notatki z rozmowy z ks. B. Hrynykiem z 29 października 1965 r.

<sup>50</sup> Ibid. Dok. 200, List ks. M. Ripeckiego do pry masa z 3 września 1965 r. S. 261–262.



театру, пісенно-танцювального колективу, сценічної групи, а також трансляцію українських програм на Польському радіо у Вроцлаві<sup>51</sup>.

Найбільш далекосяжні вимоги, які влада вважала націоналістичними, подали 2 листопада 1968 р. до комітету заяв V з'їзду ПОПР українські делегати – колишні партизани Народної Гвардії-Народної Армії (Gwardia Ludowa-Armia Ludowa) та добровольці Червоної Армії з Лемківщини. Вони вимагали:

1) відшкодування моральної та матеріальної шкоди, спричиненої застосуванням колективної відповідальності під час акції «W»;

2) забезпечити, відповідно до Конституції Народної Республіки Польща та тез V з'їзду партії, повну рівність у сфері політичних прав (пропорційна участь лемків в органах національних рад та представництво в сеймі), економіки (скасування Закону від 12 березня 1958 р.) та культури (забезпечення повного розвитку регіональної лемківської культури, створення професійного ансамблю пісні і танцю та науково-дослідної установи з обласним лемківським музеєм);

3) внести зміни до нормативних актів органів управління освітою в галузі шкільного навчання, щоб вони не лише дали можливість, але й забезпечили викладання обов'язкової української мови та поширювали освіту для дорослих шляхом організації громадських центрів, бібліотек, клубів та видавничої справи;

4) визнання заслуг лемків в революційній діяльності та боротьбі з нацизмом<sup>52</sup>.

Влада, однак, не відповіла на вимоги.

Греко-католики з Перемишля 21 вересня 1968 р. подали петицію до найвищих державних і провінційних органів влади з вимогою повернути оо. Василіянам церкву в Засянні, яка на той час слугувала місцевим архівом. Підписанти також запропонували передавати їм церкву в Блонії у Перемишлі, доки архів не буде перенесено<sup>53</sup>. У 1969 р. о. Владислав Пирчак розпочав у Коніковому збір підписів для відкриття там греко-католицької парафії<sup>54</sup>. Ці зусилля не увінчалися успіхом, оскільки влада була проти зміцнення цієї релігії.

Кроки влади щодо національних меншин були тимчасово перервані грудневими подіями 1970 р. Зміна панівної верхівки та виступи першого секретаря Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії Едварда Герека справили враження оновлення державно-партійної системи, зокрема в національних питаннях. Українська громада знову доклала зусиль для реалізації своїх вимог. 15 січня 1971 р. Костянтин Чекліняк з Кункової, Андрій Колтко з Вапієнного, Степан Ванка з Роздзели (усі з Горлицького повіту), Теодор Гоч із Зиндранової (Кросновський повіт), а також Стефан Галко з Вроцлава виступили перед членами Політичного бюро та секретарями Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії зі зверненням, в якому вони вказували на необхідність зміни політики

<sup>51</sup> AZUwP, ZG UTSK. Wnioski i zadania ZW UTSK we Wrocławiu i jego grupy partyjnej w świetle «Tez KC PZPR na V Zjazd Partii» z 24 października 1968 r.

<sup>52</sup> Ibid. Petycja delegacji kombatantów z Lemkowszczyzny do Komisji Wniosków V Zjazdu PZPR z 2 listopada 1968 r.

<sup>53</sup> AAN, Uds.W. Sygn. 131/286, Petycja grekokatolików z Przemyśla do najwyższych władz państwowych i wojewódzkich z 21 września 1968 r.

<sup>54</sup> APK, PWRN. Sygn. 4598, Informacja PPRN w Koszalinie dotycząca ludności ukraińskiej za 1969 r., z 20 grudnia 1969 r.; ibidem, UW (Wydział ds. Wyznań), spis 2, poz. 19, Petycja grekokatolików z Konikowa w sprawie nabożeństw grekokatolickich z 23 kwietnia 1969 r.



щодо українців та виконання вимог, поданих у минулому. Додавалися клопотання від 1956 та 1968 рр. Однак активісти не отримали відповіді, тобто влада не була зацікавлена у змінах політики щодо українського населення. Це також підтвердила незмінна позиція щодо греко-католицького питання. Греко-католики, підбадьорені заявою прем'єр-міністра Петра Ярошевича, який 23 грудня 1970 р. оголосив, що прагне повної нормалізації відносин між державою та церквою, розпочали збір підписів під петицією з вимогою відновити діяльність Уніатської Церкви у Польщі та повернути 23 сакральні споруди, включаючи собор у Перемишлі. Петицію підписали 3 692 особи з 53 міст<sup>55</sup>. 25 лютого 1971 р. її передали прем'єр-міністрові. Проаналізувавши проблему, влада дійшла висновку, що активізувати діяльність Греко-Католицької Церкви в Польщі неможливо<sup>56</sup>.

У листопаді 1971 р. Управління українських культурних товариств в Горлицях та підпорядковані йому осередки в Біланці, Бартному, Горлицях, Ганчові, Здині, Грабі (район Ясло), Полянах, Зиндранові (район Кросно) та в Сяноці подали лист до комітету подань VI з'їзду ПОРП. У ньому було зазначено, що «з усіх національних меншин насамперед українці в Народній Республіці Польща є найбільш незахищені з погляду можливості розвитку своєї культури, особливо в галузі рідної мови та народних традицій». Також була висловлена підтримка вимог ветеранів Лемківщини від 2 листопада 1968 р. Повторювали питання про повернення українського населення до своїх колишніх домівок, відшкодування майна та підпорядкування Головного управління українських культурних товариств Міністерству культури та мистецтва<sup>57</sup>. Лист також надіслали першому секретарю Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії Е. Гереку, прем'єр-міністру П. Ярошевичу, міністрам культури і мистецтва, освіти, внутрішніх справ, Комітету внутрішніх справ та Комітету культури і освіти сейму, секретарю ПОРП в Ряшеві та Посольству СРСР у Варшаві. Це викликало реакцію влади та штатних працівників Президії Головного управління. Були проведені переговори з підписантами цього листа, трьох із них виключили з організації. Також було розпущено Управління українських культурних товариств в Горлицях, а підпорядковані йому осередки передано під контроль Ряшева.

V з'їзд Головного управління українських культурних товариств відбувся у Варшаві в квітні 1972 р. Він проходив за визначеним сценарієм, а резолюції та пропозиції були прийняті шляхом акламації. Хоча деякі делегати вимагали збільшення коштів, обов'язкового викладання української мови в школах, які відвідували українські діти, та повернення храмів Греко-Католицькій Церкві, їхні вимоги не увійшли до остаточних рішень. З'їзд у своїй резолюції постулював: 1) створення нових осередків організації; 2) приділення більшої уваги ідейно-просвітницькій роботі, особливо серед молодих членів товариства; 3) надання особливої допомоги аматорським мистецьким колективам; 4) забезпечення викладацького складу та підручників для потреб української освіти; 5) звернення до компетентних органів за дозволом на

<sup>55</sup> AAN, Uds.W. Sygn. 131/285. Petycja grekokatolików do P. Jaroszewicza z 25 lutego 1971 r.

<sup>56</sup> Ibid. Sygn. 131/287. Pismo podsekretarza stanu Aleksandra Skarżyńskiego do wicepremiera Wincentego Kraški w sprawie petycji grekokatolików z 25 maja 1971 r.

<sup>57</sup> AZUwP, ZG UTSK, Pismo zarządów terenowych UTSK do Komisji Wniosków VI zjazdu PZPR w sprawie położenia ludności ukraińskiej w PRL i nierealizowania wytycznych PZPR przez urzędników' rad narodowych różnych szczebli i Zarząd Główny UTSK w dziedzinie polityki narodowościowej z listopada 1971 r.

організацію літніх таборів української мови для дітей та молоді; 6) розширення видавничої діяльності; 7) включення інтелігенції в роботу організації, а також створення для студентів належних умов для культурної діяльності; 8) інтерес до українських питань польських ЗМІ; 9) трансляцію загальнонаціональних українських програм на Польському радіо; 10) збільшення фінансування на діяльність або дозвіл на ведення бізнесу; 11) використання аматорського руху в розвитку мистецтва; 12) збагачення форм культурно-освітньої роботи; 13) систематичну популяризацію українських видань; 14) розширення та зміцнення контактів з українськими організаціями, що діють у соціалістичних країнах<sup>58</sup>. Подібного змісту були й резолюції 1976 та 1980 рр.

Підйом «Солідарності» та загальне політичне відродження польського суспільства також вплинули на настрої українців. Для них це означало надію на покращення становища. Вимоги знову передали владі. Повний набір включили до петиції міського осередку в Щецині й адресували сейму, Державній раді та Раді міністрів. Йшлося про:

1) визнання Головного управління українських культурних товариств повністю самоврядною та незалежною організацією, що представляє інтереси всього українського населення в Польщі;

2) піклування та фінансування культурної діяльності з боку Міністерства культури та національної спадщини, а не через Міністерство внутрішніх справ, як раніше;

3) забезпечення належного представлення українського народу в сеймі;

4) забезпечення матеріальних умов ведення бізнесу шляхом присвоєння відповідних приміщень кожному осередку, збільшення субсидій на культурну та освітню діяльність, організаційну роботу, фонд оплати праці, придбання обладнання, інструментів та оснащення для громадських осередків, збільшення кількості робочих місць щонайменше до трьох на воєводство, юридичної гарантії безкоштовного використання матеріальної бази інших закладів культури, надання товариству відповідних транспортних засобів через значну розпорошеність українського населення;

5) забезпечення викладання української мови для дітей та підлітків шляхом розширення мережі початкової та середньої освіти українською мовою навчання, створення середніх шкіл у Кошаліні, Ольштині та Перемишлі, забезпечення належних побутових умов для українських шкіл у Білому Борі та Легниці, перетворення українських класів у загальноосвітній школі в Горові Ілавецькому в окремий заклад, внесення змін до положень про організацію пунктів викладання української мови в початкових школах шляхом скасування вимоги до батьків писати індивідуальні заяви та зменшення необхідної кількості учнів до чотирьох на групу, розробку програми розвитку української освіти, створення української філології як напрямку навчання в одній із наявних вищих шкіл, поновлення на посаді директора загальноосвітньої школи в Легниці Ірени Снігур, організацію літніх таборів для дітей та підлітків, зокрема таборів української мови;

6) забезпечення відповідної кількості викладачів для проведення культурно-освітньої роботи шляхом скерування кандидатів на відповідні курси в Українську РСР та поновлення Анни Чранек на посаді викладача музики;

7) створення українського професійного театру;

<sup>58</sup> Ibid. Uchwała V zjazdu UTSK z 23 kwietnia 1972 r.

- 8) відновлення історичних назв місць на південному сході Польщі;
  - 9) збереження пам'яток української матеріальної культури;
  - 10) створення української секції в одному з національних видавництв, що займається художньою та науковою літературою українською мовою;
  - 11) відокремлення дитячого додатку «Світанок» та додатку «Наша культура» від газети «Наше слово»;
  - 12) щорічний огляд мистецьких колективів та надання необхідної матеріальної й організаційної допомоги у зв'язку з цим;
  - 13) забезпечення матеріальної бази для хору «Журавлі» та надання йому можливості виступати за кордоном;
  - 14) посилення культурного обміну з Українською РСР;
  - 15) створення Інституту української культури у Варшаві;
  - 16) збільшення тиражу книг та публікацій, присвячених співпраці обох держав;
  - 17) вилучення книги «Так було в Бещадах» зі шкільної програми;
  - 18) надання можливості використовувати Польське радіо і телебачення;
  - 19) актуалізацію проблем українського населення та інших національних меншин у засобах масової інформації;
  - 20) припинення незаконного нагляду й переслідування членів та активістів культурних організацій з боку СБ;
  - 21) скасування цензури щодо всіх мистецьких заходів;
  - 22) протидію практиці місцевої адміністрації у південно-східних воєводствах, яка дискримінує осіб української національності під час придбання нерухомості або отримання зареєстрованої адреси;
  - 23) заборону будь-яких переслідувань людей, які бажають повернутися на свої колишні землі;
  - 24) визнання та надання правового статусу Греко-Католицькій Церкві в Польщі та відновлення права власності на храми, перебрані державою та іншими релігійними об'єднаннями;
  - 25) надання товариству права подавати заявки на робочі місця, щоб вказаний працівник мав змогу брати активну участь у діяльності організації<sup>59</sup>.
- Члени Головного управління українських культурних товариств 14 листопада 1980 р. зустрілися з представниками Адміністративного відділу Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії та Соціально-адміністративного управління Міністерства внутрішніх справ. Темою зустрічі стали висунуті вимоги. Тоді представники Головного управління отримали дозвіл розпочати переговори щодо реалізації культурно-освітніх постулатів із відповідними установами. Їх проводили з представниками Міністерства освіти, Міністерства культури та національної спадщини, Комітету з питань радіо і телебачення<sup>60</sup>.
- Активізувалися також українські студенти: 1 травня 1981 р. було проголошено створення Асоціації українських студентів у Польщі. За допомогою юристів з «Солідарності» склали статут. У ньому було зазначено, що асоціація діє відповідно до Конституції Польської Народної Республіки. Вона має право налагоджувати

<sup>59</sup> AAN, Uds.W. Sygn. 13/288. Petycja Kola Miejskiego UTSK w Szczecinie do Sejmu. Rady Państwa i Rządu PRL z 6 listopada 1980 r.

<sup>60</sup> Наше слово. 1980. 21 грудня; 1981. 1 лютого; 1981. 22 лютого; 1981. 12 квітня.

контакти з українськими організаціями в Польщі та за кордоном і не залежить від влади академічних установ, державних інституцій, а також політичних і соціальних організацій. Проте статут не вдалося зареєструвати, оскільки влада вважала, що українські студенти можуть реалізувати свої прагнення в межах наявних студентських організацій і соціально-культурних товариств<sup>61</sup>.

У той час також відродилися надії уніатів на легалізацію своєї Церкви. 25 вересня 1980 р. греко-католики, які також були членами товариства у Перемишлі, подали петицію до влади, в якій вимагали надання Греко-Католицькій Церкві правосуб'єктності, повернення Перемишльського собору та дозволу на трансляцію греко-католицьких богослужінь у великі свята по радіо і на телебаченні<sup>62</sup>. Влада й надалі була далекою від реалізації цих вимог, але її підхід змінився. Було постановлено, що питання відкриття нових греко-католицьких інституцій залежить від згоди церковних властей<sup>63</sup>. Тому духовенство та віряни спрямовували свої вимоги до церковних ієрархів. 18 листопада о. С. Дзюбина попросив предстоителя врахувати потреби греко-католиків на засіданнях Спільної комісії уряду та єпископських представників нарівні з потребами римо-католиків<sup>64</sup>. 19 січня 1981 р. предстоитель запевнив, що питання греко-католицького обряду є предметом переговорів з державною владою<sup>65</sup>. Цього ж місяця він не підтримав оо. Василян у намірах повернути монастирські будівлі в Перемишлі, що тепер належали оо. Кармелітам<sup>66</sup>.

Суспільний комітет Греко-Католицької Церкви в Польщі 26 серпня 1981 р. звернувся до Кардинала Юзефа Глемпа з певними вимогами: надання Греко-Католицькій Церкві в Польщі такого правового статусу, щоб вона могла користуватися більшою автономією та свободою дій; відновлення греко-католицької єпархії у Перемишлі та надання їй колишнього собору; відновлення греко-католицьких храмів, що використовуються різними нерелігійними установами та іншими конфесіями, та створення церков на західних та північних територіях; захист сакральних пам'яток східного обряду без порушення специфіки їхньої архітектури та обладнання; наукове вивчення історії Греко-Католицької Церкви у повоєнній Польщі; видання друкованої продукції для потреб греко-католицького обряду; тісніша співпраця між духовенством латинського та уніатського обрядів; ознайомлення римо-католиків з греко-католицьким обрядом, особливо в парафіях, де проживають віряни обох конфесій; запровадження радіопередач найурочистіших богослужінь у греко-католицькому обряді; забезпечення належної інтелектуальної підготовки греко-католицьких священників щодо історії та культурних традицій українського населення<sup>67</sup>.

Церковна влада не бажала прийняти ці вимоги. Важко однозначно сказати, чи був предстоитель особисто проти них. Йому, безумовно, доводилося враховувати

<sup>61</sup> AZUwP. ZG UTSK. Pismo DM-420/42/81 Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Techniki w sprawie odmowy rejestracji ukraińskiej organizacji studenckiej z 29 lipca 1981 r.

<sup>62</sup> Rusakiewicz M. Przyczyny i skutki procesu reemigracji Ukraińców na tereny południowo-wschodniej Polski (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Przemyśla). *Obóz*. 1990. Nr 17. S. 52.

<sup>63</sup> Дзюбина С. І стверди діло рук наших. S. 428–430.

<sup>64</sup> Ibid. S. 464–465.

<sup>65</sup> Ibid. S. 465.

<sup>66</sup> Ibid. S. 434–435.

<sup>67</sup> O tożsamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce / red. M. Czech. Warszawa, 1992. S. 34–36.

позицію влади та єпископів, більшість з яких виступала проти призначення окремого уніатського єпископа<sup>68</sup>. Крім того, деякі ієрархи не дозволяли створювати нові греко-католицькі установи. Відомі випадки з Любачева, М'ястка, Розьдзела або Криниці. Тому кардинал Юзеф Глемп вирішив зробити певні кроки: поділив греко-католицькі установи на два вікаріати, 22 грудня призначив о. Йозафата Романка генеральним вікарієм північного вікаріату, а о. Яна Мартиняк – південного.

Група греко-католицьких мирян-активістів 6 березня 1984 р. написала лист до Польської єпископської конференції. Після короткого ознайомлення з повоєнною історією греко-католиків у Польщі представлений перелік проблем, що вимагали швидкого вирішення: призначення єпископських ординаріїв з осередками у Перемишлі та, наприклад, Варшаві, підпорядкованих греко-католицькому митрополиту з правом брати участь у польських єпископських конференціях; надання можливості відправляти богослужіння в соборі в Перемишлі; скерування всіх священнослужителів, які походять з греко-католицьких родин, до греко-католицьких парафій; регулярні нагадування, принаймні двічі на рік, у всіх парафіях, в яких проживають греко-католики, «про абсолютний обов'язок вірян та їхніх дітей повернутися до греко-католицького обряду, якщо вони походять з нього»; заборона римо-католицькому духовенству давати шлюб представникам східного обряду; надання допомоги у створенні греко-католицьких парафій; повернення греко-католицьких церков на південно-східних територіях та в інших районах, заселених українським населенням, передача відповідних об'єктів Церкві; запровадження у всіх центрах навчання посади катехитів в єпархіях; надання допомоги у виданні молитовників та катехизисів українською мовою і щомісячного журналу, присвяченого проблемам Греко-Католицької Церкви в Польщі<sup>69</sup>. Однак ці вимоги залишилися без відповіді. Втім, позиція єпископату змінилася, оскільки з моменту обрання Папою Іоанна Павла II ставлення Святого Престолу до греко-католиків стало набагато прихильнішим<sup>70</sup>.

У 1984 р. у Варшаві відбувся VIII з'їзд Головного управління українських культурних товариств. Як повідомляло «Наше слово», «делегати обговорили всі сфери життя ... [цієї] організації. Питання, пов'язані з культурною та освітньою діяльністю товариства, видавничою діяльністю та виходом тижневика “Наше слово”. Деякі виступи були критичними, хоча, здається, з добрими намірами»<sup>71</sup>. На з'їзді прийняли резолюцію, зміст якої мало чим відрізнявся від попередньої. Однак найважливішим рішенням цього з'їзду було прийняття нового статуту Товариства, який визначав трирівневу структуру. Замість неофіційних воєводських рад створили філії. Їхньою роботою керувала президія, обрана правлінням філії. Ознакою певного прогресу було пропущення в статуті положення про «пропаганду української культури, національної за формою та соціалістичної за змістом».

Політичні перетворення, а також постійне небажання уряду приймати українські пропозиції радикалізували позиції місцевих активістів. Були висловлені вимоги до змін в національній політиці влади і скасування постанови Ради Міністрів

<sup>68</sup> Пушкар Б. Українська греко-католицька Церква у Польщі та її перспективи. *Сучасність*. 1985. № 3. С. 92.

<sup>69</sup> O tożsamość grekokatolików... S. 37–44.

<sup>70</sup> Hwaf I. Ukraiński Kościół Katolicki. Watykan i Związek Radziecki w czasie pontyfikatu Jana Pawła II. *Spotkania*. 1987. Nr 33–34. S. 79–92.

<sup>71</sup> Наше слово. 1984. 29 липня.

від 24 квітня 1947 р. про депортацію українського населення. У реформованому статуті знайшла своє відображення звітно-виборча кампанія, яка тривала на той час, особливо помітна на IX з'їзді товариства. Це відбулося в 1988 р. в Яхранці поблизу Варшави. Окрім обговорення тем, пов'язаних із культурною та освітньою діяльністю, деякі делегати запропонували зміни до статуту, які розширювали б цілі товариства як «представника соціальних та національних інтересів українського населення», а також давали б можливість встановлювати контакти з організаціями, що діють у соціалістичних та капіталістичних країнах. Також зазначали, що Головне управління повинне будувати свою роботу на основі галузевих комісій, наприклад, організаційних, економічних, шкільних, культурних, історичних. Постулювалося, що влада має забезпечити товариство мережею обладнаних клубів, культурних будівель та шкіл як компенсацію за майно українських установ, захоплене державою. Були також вимоги щодо представництва українців у сеймі<sup>72</sup>.

З'їзд прийняв резолюцію, в якій окреслив напрямки діяльності товариства, особливо Головного управління. У ній йшлося про необхідність не лише розвивати культурно-освітню роботу, а й вести бізнес, створити історичну комісію, яка рішуче виступатиме проти публікацій, що спотворюють польсько-українські відносини, розширювати співпрацю з товариствами національних меншин у Польщі, святкувати 1000-ліття хрещення Київської Русі, відновити зусилля Міністерства освіти щодо видання українського букваря, відкрити українську середню школу в Перемишлі, організувати дитячі табори у Польщі та Україні. Постулатом, що відображав зміни в цій Польщі, була вимога «підготувати звіт про стан та потреби українського населення, зокрема релігійні, з метою представлення їх на розгляд сейму для визначення статусу національної групи в Польській Народній Республіці, включаючи питання про представництво у парламенті»<sup>73</sup>.

Вищезгаданий рапорт під назвою «Українці в Народній Польщі» Генеральне управління прийняло 26 лютого 1989 р. У цьому обширному документі, призначеному для сейму, Державної ради, уряду, Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії та учасників «круглого столу», було охарактеризовано становище українського населення та висунуто такі вимоги:

1) у сфері соціального та суспільно-правового представництва українців: призначити на центральному рівні орган державного управління, який займався б вивченням та розглядом питань національних меншин; забезпечити представництва українського населення в сеймі та в місцевих національних радах (Білоскопідляське, Білосток, Холмське, Ельблонське, Гданськ, Гожув, Кошалін, Краків, Кросно, Легніца, Новосадецьке, Ольштин, Перемишль, Вроцлав, Варшава, Замойське та Зелена Гура);

2) в питанні соціально-культурної та видавничої діяльності: створити друкарську базу з укомплектованим штатом разом із працівниками, які знають українську; організувати видавництва на базі друкарні «Сучасне видавництво» та редакції «Наш світ»; створити видавництва для національних меншин; створити Український культурний фонд; створити Інститут українознавства або Українське наукове товариство; налагодити співпрацю з телебаченням у Києві чи Львові та забезпечити постійне супутникове мовлення; створити музей української культури; встановити

<sup>72</sup> AZUwP. ZG UTSK. Protokół z IX zjazdu UTSK z 12 czerwca 1988 r.

<sup>73</sup> Ibid. Uchwała IX zjazdu UTSK z 12 czerwca 1988 r.



польсько-українську культурну та наукову співпрацю між відповідними установами Польщі та Українською РСР; налагодити постійну співпрацю з українськими університетами з метою скерування української молоді на навчання; спростити паспортну та туристичну процедури для українців, які їдуть в Україну; видавати словники, підручники для вивчення української мови, навчальні посібники та розмовники; створити український професійний театр або гастрольну сцену; транслювати загальнонаціональні українські радіопрограми;

3) щодо освіти: терміново вирішити проблему підготовки вчителів української мови; негайно розглянути питання, пов'язані з матеріальною базою середньої школи № 4 м. Легніца, з можливістю розпочати другий цикл занять; створити український клас в середній школі в Перемишлі, забезпечити місця для його учнів в інтернаті; надати підтримку українцям при будівництві шкільного комплексу в Білому Борі; видати підручник для викладання української мови, навчальний посібник, нову навчальну програму для середніх шкіл, включаючи введення уроків історії та елементів географії рідного краю; зобов'язати органи управління освітою виконувати розпорядження, що регламентує спосіб організації та форму викладання української мови; забезпечити організаційно та фінансово відпочинок дітей і підлітків, які вивчають українську мову; забезпечити контакти української молоді з однолітками в Україні;

4) щодо мистецтва: надавати фінансову допомогу; забезпечити відповідною житловою базою; організувати систематичне навчання в Польщі та УРСР; створити постійний виїзний кінотеатр та прокат відеокасет з українськими фільмами;

5) у релігійних питаннях: надати змогу ієрархам Православної Церкви проводити для вірян української національності пастирське служіння рідною мовою; відновити викладання української мови в православної духовній семінарії (припинено в 1974 р.); забезпечити православних українців молитовниками та церковними виданнями українською мовою; врегулювати правове становище Греко-Католицької Церкви в Польщі; забезпечити врахування державними органами всіх релігійних потреб греко-католиків під час переговорів зі Святим Престолом та Римо-Католицькою Церквою в Польщі; створити в Польщі структури Греко-Католицької Церкви з митрополією та двома єпископськими ординаріями, а також заснувати духовну семінарію та інші необхідні установи; вжити відповідних заходів для повернення (залежно від потреб) майна Греко-Католицькій Церкві; забезпечити вірянам вільний доступ до священних будівель; надати можливості легалізації майнового стану Греко-Католицької Церкви, яке офіційно належить фізичним особам; призначити відповідну комісію за участю всіх зацікавлених сторін для детального обговорення шляхів врегулювання питання Греко-Католицької Церкви в Польщі; забезпечити та провести реставраційні роботи пам'яток української культури, особливо церковних.

Автори запропонували сейму або Державній Раді прийняти відповідну резолюцію, що засуджує акцію «Вісла». Однак сейм цю пропозицію відхилив, апелюючи до того, що всі вимоги українців уже задоволені<sup>74</sup>.

На завершення варто зазначити, що влада ПНР загалом не мала наміру реалізовувати вимоги українців – її метою була асиміляція, а декларовані постулати

<sup>74</sup> Czech M. *Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje.* Warszawa, 1993. Dok. 7, List otwarty grupy inteligencji ukraińskiej do Ukraińców w Polsce z 20 maja 1989 r. S. 83-84.



суперечили цьому курсу. Проте неможливо було і повністю їх ігнорувати. Тому влада намагалася задовольняти деякі культурні та освітні потреби українців, але з обмеженими можливостями для подальшого розвитку. Вимоги щодо депортаційної операції «Вісла» відкинули. Це стосувалося і вимог щодо легалізації Греко-Католицької Церкви, їй дозволили функціонувати в межах Римо-Католицької Церкви.

## ПОЛЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ РАДЯНСЬКОГО ЛЬВОВА 1960–1980-Х РОКІВ

Процес історичного розвитку суспільства багатогранний, його не можна обмежити політичними, економічними чи правовими категоріями, проте можна чітко виокремити чинники, які впливають на його формування. Це насамперед самовідчуття, як людина у повсякденності визначає свою ідентичність, а також колективна пам'ять, історико-культурна спадщина та здатність до колективної дії. Степан Цвейг у своїх спогадах «Вчорашній світ» наголошував, що реконструювати факти тої чи тої епохи набагато легше, ніж відтворювати її духовну атмосферу, адже вона виявляється не в поверхових, масових подіях, а радше в дрібницях, окремих епізодах приватного характеру<sup>75</sup>.

У своєму дослідженні ідентичності Львова О. Кривдик зазначив, що «Ідентичність – це айсберг. І хоча надходить глобальне потепління, що має змогу розчинити її як таку, та було би варто розгледіти його підводну частину»<sup>76</sup>. Тут важливо пам'ятати, що ідентичність залежить від історичного періоду, влади, якій підпорядковане місто, тож коли Львів потрапляє до складу УРСР, зникає не лише його мультикультурність, місто перестає бути українським, його формують за зразком міста радянського: до Львова переїжджає багато робітників для розвитку промисловості, низові ініціативи відкидаються, а культурне життя розвивається лише в контексті радянського<sup>77</sup>.

Змінюється також і національний склад міста. За результатами перепису 1959 р. у Львові налічувалося понад 410 тис. жителів. Найбільшою етнічною групою були українці. Їх мешкало майже 250 тис. осіб, що становило 60,2 % жителів Львова. Росіян, яких до вересня 1939 р. у Львові було всього декілька сотень, налічувалося 111 тис. Частка росіян становила 27,1 %, євреїв – 6,3 %, поляків – 3,9 %. Поляки (найбільша етнічна група у довоєнному Львові) після війни вже не мали суттєвого значення в його суспільному житті<sup>78</sup>. Однак у Львові русифікація не проходила за типовим прикладом радянських міст, а мала зворотний процес: тут збільшувалась кількість україномовного населення через інтенсивну міграцію жителів з села та високу національну самосвідомість. А в 1960–1980-х роках кількість поляків у Львові зменшилась в середньому на 2 тис. і на 1989 р. становила 1,2 %.

<sup>75</sup> Цвейг С. Вчорашній мир: воспоминания европейца / пер. с нем. Г. Кагана. Москва: Ко-Либри, 2015. С. 292.

<sup>76</sup> Кривдик О. Львівська ідентичність: кнайпи – каляфйори – стенки. *Leopolis multiplex*. Київ: Грані-Т, 2008. С. 28.

<sup>77</sup> Лісна О. Хто такі львів'яни? Шлях до ідентичності. URL: [http://tvoemisto.tv/exclusive/shcho\\_oznachaie\\_buty\\_lvivyanynom\\_81044.html](http://tvoemisto.tv/exclusive/shcho_oznachaie_buty_lvivyanynom_81044.html) (дата звернення: 02.12. 2019 р.).

<sup>78</sup> Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. С. 211.